

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN
DE KENNIS DER GESCHIEDENIS VAN UTRECHT EN OMSTREKEN

1 JULI
1942

ONDER REDACTIE VAN:
G. A. EVERS

17^e JAARGANG
N° 7

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: VAN SPEIJKSTRAAT 20

GERARD LAIRESSE (1640—1711) EN UTRECHT.

Gerard Lairese werd geboren en getogen te Luik, waar hij van zijn kinderjaren af alles teekende wat zijn oogen zagen, en waar zijn vader hem in de schilderkunst onderwees. Reeds had hij door het schilderen van eenige groote doeken, meerendeels mythologische voorstellingen, eenigen naam gemaakt, toen een liefdesavontuur van zijn jonge jaren zijn levensweg richtte naar de Noordelijke Nederlanden.

Drie en twintig jaar was Lairese oud, toen hij in aanraking kwam met twee zusters uit Maastricht, Marie en Catherine François, die hem soms tot model dienden. Weldra verloor hij zijn hart aan een van deze beiden en gaf haar een schriftelijke trouwbelofte. Zijn familie, weinig hiermee ingenomen, trachtte dit plan te verijdelen door den jongen man in aanraking te brengen met de mooie Maria Salme, een achternichte van Lairese's zwager, den advocaat Delbrouck, bij wien de schilder op kamers woonde. Het opzet slaagde: Gerard bracht zijn genegenheid over op Maria en vergat zijn trouwbelofte; de zusters echter vergaten die niet.

Op 22 April 1664 had Gerard volgens gewoonte bij zijn ouders het middagmaal gebruikt en kwam hij op weg naar zijn kamers langs de herberg, waar de zusters verbijf hielden. Daar wachtten zij beiden hem op en spraken hem aan over de trouwbelofte. Tijdens de levendige woordenwisseling, die hierop ontstond, sloop een der zusters achter den schilder om en gaf hem met een mes een diepen steek in den hals. Nog meer wapens had het tweetal onder haar kleeren verborgen, zoodat de jonge man uit zelfverdediging zijn degen trok en, hoewel hij hevig bloedde, aan een zijner belaagsters twee diepe steken toebreacht. Tenslotte zijn beide partijen uit elkander gevlucht.

Vrees voor inmenging van het gerecht deed onzen schilder een wijkplaats zoeken in het naburige klooster der Dominicanen, die hem gastvrij opnamen en liefderijk verzorgden tot hij voldoende was hersteld om de vlucht naar het buitenland te kunnen ondernemen. In gezelschap van Maria Salme, die de broeders in de verpleging had bijgestaan, is Lairese vandaar vertrokken.

Een wagentje voerde hen en al hun bezit in de richting van Maastricht. Onderweg zijn zij te Navaigne, in de buurt van Luik, in het huwelijk verbonden.

Welke plaatsen heeft het jonge paar op zijn zwerftocht aangedaan, hoe heeft het toen geleefd? Het is niet bekend, alleen weet men dat zij over 's-Hertogenbosch, waar zij zich mogelijk een tijdlang hebben opgehouden, tenslotte te Utrecht zijn aangekomen, waar de omstandigheden hen noopten een tijdlang te verblijven. Hier werd in het kleine kamertje dat zij er huurden, hun zoon Andries geboren, die op 4 April 1665 te Utrecht Katholiek is gedoopt. Mag men Houbraken gelooven, dan zou niet alleen de gezondheidstoestand van de jonge moeder de voortzetting der reis hebben vertraagd, maar zou ook Lairesse in denzelfden tijd ziek hebben gelegen, aangetast door de toenmaals heerschende pest. Geldgebrek dwong hem, nauwelijks hersteld, het penseel onverwijld weer op te vatten en hard te werken. Het is bekend dat Gerard Lairesse met verbazingwekkende vlugheid arbeidde, doch de verkoop van zijn schilderwerk werd ongetwijfeld bemoeilijkt door het feit dat hij de Nederlandsche taal niet machtig was en misschien nog meer door het uitbreken van den tweeden Engelschen oorlog. In zijn nood heeft deze talentvolle schilder toen zelfs uithangborden en haardschermen geschilderd, tot eindelijk de verkoop van een schilderij gelukkige uitkomst bracht. De lezingen hoe deze verkoop tot stand kwam, zijn echter verschillend.

Er wordt beweerd, dat Lairesse te Utrecht een schilderij zou hebben tentoongesteld op de markt, de plaats waar men destijds schilderijen te koop placht aan te bieden. Hier zou het doek op den derden dag zijn opgemerkt door een zekeren heer Hooft uit Amsterdam, die het kocht en den schilder ontbood naar zijn woonplaats, waar deze weldra aanzienlijke bestellingen kreeg.

Een andere lezing is, dat Lairesse zijn schilderstuk zou hebben neergezet aan zijn huisdeur, onder den luifel, waar men toenmaals de koopwaar uitstalde. Toevallig zou de Amsterdamsche kunsthandelaar Gerard Uylenburgh, een neef van Rembrandts huisvrouw Saskia, toen daarlangs zijn gekomen en het werk hebben gekocht. Hij zou daarop aan Lairesse hebben verzocht naar Amsterdam te komen om daar voor hem te werken.

Waarschijnlijker klinkt het verhaal dat Lairesse zijn vrouw naar Amsterdam zou hebben afgevaardigd om twee schilderstukjes aan Uylenburgh te koop aan te bieden. Deze zou ze voor zestig gulden hebben gekocht en tevens hebben verzocht dat de meester in zijn dienst zou treden, wat de vrouw beloofde met haar man te zullen overleggen. Doch nog dienzelfden avond zou Uylenburgh met de nachtschuit naar Utrecht zijn gegaan „omdat die haas hem niet ontslippen zoude” en zou hij aan Lairesse

hebben voorgesteld dadelijk op te breken, „dat licht geschieden kon, wyl hy geen vrachtschuit noodig had om zyn inboel over te voeren”.

Onder welke omstandigheden deze verhuizing zich ook moge hebben toegedragen, vast staat, dat Laïresse's ster te Amsterdam is opgegaan, want hier is hij tot hoog aanzien gekomen. Nadat hij eenige weken voor Uylenburgh had gewerkt, vloeiden de bestellingen hem toe en kon hij daarna zelfstandig arbeiden. In 1667 verwierf hij het burgerrecht van Amsterdam, in 1668 huurde hij er een groot, door zuilen geschraagd, huis op de Nieuwmarkt, dat er middelpunt werd van kunstenaars en de vergaderplaats van het Amsterdamsche dichtgenootschap *Nil volentibus arduum* (niets is moeilijk voor hen die willen), welk genootschap het vertalen van Fransch-klassieke tooneelstukken bevorderde. Alle aanzienlijke Amsterdammers stelden een eer in zijn gezelschap. Sedert noemde onze schilder zich Gerard de Laïresse.

Zijn oeuvre, ofschoon slechts ten deele bewaard gebleven en nauwelijks een kwarteeuw omvattend, is zeer omvangrijk. Het succes van Laïresse is niet alleen te verklaren uit zijn groote schildersbekwaamheid, zijn grondige kennis van de klassieken, zijn veelzijdige ontwikkeling en zijn sprankelenden geest, maar ook vooral uit het feit dat hij op het geschikte oogenblik te Amsterdam kwam, waar toen juist de zeden en gebruiken van het hof van Lodewijk XIV in de patricische wereld doordrongen. De rijke kooplieden en regenten schaften zich een Fransche pruik aan en gaven zich een vertoon van geleerdheid en deftigheid door hun grachtenhuizen te versieren met voorstellingen uit de klassieke oudheid, welke zij uit Frankrijk, dus tweedehands, leerden kennen. Van dit academisch classicisme is Laïresse de typische vertegenwoordiger; vooral op het gebied van de decoratieve schilderkunst ligt zijn hoofdverdienste. Stadhouder-koning Willem III en koningin Maria deden de audientiezaal van het slot Het Loo en de eetzaal van het paleis te Soestdijk door hem beschilderen, welke laatste beschilderingen niet meer aanwezig zijn.

Tal van Amsterdamsche grachtenpaleizen heeft Laïresse getooid met zijn plafond-, wand- en zaalsieraden. Slechts in enkele zijn deze nog aanwezig; o.a. op de Heerengracht 480 (Mevrouw De Jong Schouwenburg-Waller) is een plafond met den val van Phaëton en de allegorieën van de vier jaargetijden in de hoeken. Een grooter driedeelig plafond met de geschiedenis van Phaëton was nog voor korten tijd te zien op Heerengracht 458 (Goudstikker), doch is thans in andere handen overgegaan. Ook in het huis Heerengracht 476 bevinden zich schilderingen, welke aan Laïresse worden toegeschreven. Gaandeweg is dit schilderwerk overgebracht naar onze musea; o.a. naar het Gemeentelijk

en Rijksmuseum te Amsterdam, of naar andere openbare gebouwen. De groote allegori van Amsterdam, waarmee Lairesse in 1672 plafond en wanden beschilderde van het huis van den Amsterdamschen burgemeester Andries de Graeff (Heerengracht 446), versiert nu de z.g.n. Bolzaal van het Vredespaleis te 's-Gravenhage. De vier Italiaansche landschappen van Frederik de Moucheron (1634—1686), door Lairesse op den voorgrond gestoffeerd met vrouwenfiguren ten halven lijve, die leunen tegen een lambrizeering, eertijds aanwezig in het huis van den kunstlievenden koopman Jacob de Flines (Heerengracht 132), bedekken thans de wanden van de Raadzaal der Rijksacademie van beeldende kunsten te Amsterdam. Zij werden door den toenmaligen eigenaar van dit huis, den Heer R. P. Tutein Nolthenius, in 1921 aan de Academie in bruikleen aangeboden en in 1929 ten geschenke gegeven ter herinnering aan zijn vriend Antoon der Kinderen.

Een zeer geliefde versiering van de huizen op de Heeren- en de Keizersgracht was toenmaals ook de beschildering van benedengangen en voorportalen met basreliefs, welke den indruk maakten van marmeren platen. Zij werden aangebracht op de zoldering en in gangnissen, welke door „platte pylers” werden gescheiden. Veel aandacht trokken indertijd de zinnebeeldige voorstellingen welke Lairesse „in 't graauw” schilderde voor het huis Messina (Heerengracht 164), de voorname woning van den rijken zijdelakenhandelaar en kunstverzamelaar Philips de Flines (1640—1700). Dergelijke schilderijen treft men nu nog aan in het gebouw Odeon, Singel 460, bij het Koningsplein, waar zij gemakkelijk voor ieder te bezichtigen zijn, daar dit oorspronkelijk aan de kunst gewijde gebouw thans tot verkooplokaal is gedgegradeerd. Deze schilderijen zijn niet gesigneerd.

Van de succesvolle kunstenaarsloopbaan van Gerard Lairesse vormt de donkere episode van zijn gedwongen verblijf te Utrecht de inleiding.

C. C. v. d. G.

SEVENTOORN EN HERTENHUIS

(oude namen in eere hersteld).

Iedere poging, hoe bescheiden ook, tot verlevendiging en verfraaiing van ons utrechtsch stadsbeeld verdient waardeering. Wanneer zoo'n poging tevens een overblijfsel uit vroeger dagen in eere houdt of doet herleven, is er reden, in dit Maandblad er de aandacht op te vestigen. Het is er ver van af, dat een goed gebouw of een aardige gevelsteen meer of minder er niet erg op aan zou komen. Zoo rijk is Utrecht waarlijk niet aan groote objecten met wat zwier, verhouding, fantasie, dat de kleinigheden verwaarloosd zouden mogen worden. Zelfs het weder aanbrengen

van een ouden huisnaam is al iets, dat den voorbijganger, die niet geheel ongevoelig is voor het historisch karakter van zijn stad, een kleine vreugde geeft en dus waarde heeft.

De twee bescheiden pogingen in bovenstaande richting, waarvoor hier belangstelling gevraagd wordt, betreffen beide perceelen aan de Oudegracht, tusschen Potterstraat en Jacobijnenstraat.

Het eerste, Oudegracht nr. 70, werd reeds in 1582 als „van outs genaempt den Seventoorn” aangeduid en in de volgende eeuwen tot 1803 toe, wellicht ook nog later, komt deze naam, afgewisseld door „de Seven Toornen” en „die Seven Toorens” in de eigendomsbewijzen van het huis geregeld voor. Of er ooit een steen met een afbeelding van zeven torens in den gevel gestaan heeft of dat het huis enkel dien naam droeg, is onbekend. Ook aangaande beteekenis en bedoeling van naam of voorstelling tast men in het duister. Een of ander herinnert zich wellicht ooit het gedicht gelezen te hebben van William Morris (1834—1896): „The Tune of seven towers”, geïnspireerd op een vreemd-romantisch schilderij van Dante Gabriël Rosetti met denzelfden titel — maar wijzer wordt men daar niet mee. Hoe het zij, in 1941 heeft de eigenaar van het perceel, de heer B. H. Witte in den vernieuwden gevel een steen doen aanbrengen, waarop in een cartouche vermeld staat:

1582

den Seventoorn.

Een bescheiden, goede gevelsteen, door Willem van Kuilenburg in Drachenfels-trachiet uitgevoerd. Met deze eenvoudige gevelversiering werd een voorbeeld gegeven, dat anderen mogen navolgen.

Het andere perceel, dat door zijn jongste veranderingen iets tot verfraaiing van het stadsbeeld bijdraagt, is Oudegracht 86. Op die plaats stond reeds in 1444 het „Huis ten Hart”, bewoond door „Ghysbert Clutinck, die schilder”, van wien overigens niets bekend is. Twee jaren later werd het als „Huis ten Herte” publiek verkocht. In de tweede helft der 16e eeuw behoorde het aan de adellijke familie Snoey of Snoye: het wordt dan genoemd „het Groote Huis ten Hart”, ter onderscheiding van het noordwaarts daarvan gelegen, aan de (Lange) Hartsteeg grenzende „Kleine Huis ten Hart” (nr. 84), dat dezelfde eigenaars had en langen tijd met het groote huis één perceel vormde. Tegen 1600 blijken Groot en Klein Huis ter Hart van elkaar gescheiden te zijn ¹⁾. Er zijn ter plaatse aanduidingen, dat in het tegenwoordige gebouw nr. 86 nog gedeelten van het middeleeuwsche huis aanwezig zijn. Van het midden der 18e tot in het laatst der 19e eeuw toe wordt het perceel in de transportakten steevast „het Hertenhuis” genoemd en het is deze naam, dien de tegenwoordige eigenaar, de

heer A. Harder, boven den ingang heeft doen aanbrengen. Verder is de gevel wat opgeknapt en verloor het houten liggende hert boven de hooge hardsteen en deurlijsting zijn dof-bruine tint voor een blinkend-gouden kleur. „Zum goldnen Hirsch” is men geneigd den thans in het perceel gevestigden piano- en orgelhandel te betitelen.

Tegelijk met deze uitwendige verbeteringen, die voor het aspect van de Oudegracht ter plaatse haar verdiensten hebben, onderging ook het interieur grondige wijziging. Een achtereenvolgend gebruik van twee eeuwen als cementhandel, steenhouwerij en ijzerhandel was de situatie binnenshuis niet ten goede gekomen. Van een zekere welvaart en smaak getuigde nog een kamer met groen-geverfde houten betimmering met gouden biezen, die in hoofdzaak diende als omlijsting van een vijftal groote doeken met zomer- en winterlandschappen en drie in grisaille geschilderde voorstellingen, vermoedelijk dateerend van omstreeks 1800. Daar de kwaliteit dezer beschadigde en verwaarloosde schilderijen de hooge kosten van een restauratie niet dekte, zijn zij thans verwijderd. De niet-onaardige betimmering evenals de in stuc uitgevoerde schoorsteenboezem met een Mercuriuskop en eenige emblemata bleven echter behouden.

Bij den jongsten eigendomsovergang (1941) dook het verhaal op, dat het Huis ten Hart de woning geweest zou zijn van „den opperjachtmeester van graaf Floris V”. Wanneer men zich realiseert — een der weinige jaartallen, die niemand vergeet — dat Floris V in 1296, uit Utrecht ter jacht gereden, vermoord werd, wordt men reeds om dit vroege jaar sceptisch gestemd ten aanzien van de waarschijnlijkheid van het bericht, dat elders geen steun vindt. Ook de vrij moderne benaming van opperjachtmeester wekt wantrouwen. Bij navraag naar de herkomst bleek het verhaal een mondelinge familieoverlevering te zijn, die niet verder dan tot in het laatst der vorige eeuw te volgen viel.

v. C.

1) Ook het perceel nr. 88, dat doorgaans „het Blaauwhuys” heette, heeft een tijdlang één perceel gevormd met nr. 86; vandaar dat het in de 17e eeuw ook een enkele maal als „het cleyne huys ten Hart” voorkomt.

KLEINE MEDEDEELINGEN.

De geboorteplaats van paus Adriaan. — In het tweede stuk zijner uitvoerige geschiedenis van de bibliotheek der groote kerk te Emden, dat in het 25ste *Jahrbuch der Gesellschaft für bildende Kunst und vaterländische Altertümer zu Emden* (1937, blz. 18—53) staat afgedrukt, doet Ernst Kochs

belangwekkende mededeelingen over de vele boeken van buitengewone bibliografische of historische beteekenis, welke in die bibliotheek zijn opgenomen.

De bibliotheek bestond reeds in den aanvang der 16de eeuw en werd in den lateren tijd door belangrijke lega-

ten vermeerderd, zooals ook in 1576 het geval was, toen de weduwe van Albert Rizaeus de door haar man nagelaten boekerij van ver over de 200 werken aan de kerk overdroeg.

Rizaeus was in 1510 te Hardenberg in Overijsel geboren, bezocht de kloosterschool der broeders van 't gemeene leven te Groningen, werd in 1527 in het klooster te Aduard opgenomen, studeerde van 1530 tot 1537 aan de universiteit van Leuven en promoveerde te Mainz, vermoedelijk in het laatstgenoemde jaar, tot doctor in de theologie. Sinds dien trad hij in de kerkelijke meeningsverschillen zijner dagen meermalen op den voorgrond, ging tot het protestantisme over en werd in 1567 predikant te Emden, waar hij in 1574 overleed 1).

Onder de door Hardenberg, zooals hij zich later zelf noemde en in de literatuur nog genoemd wordt, nagelaten boeken, komt er één voor, die om het daarin door hem geplaatste inschrift van beteekenis voor de Utrechtsche geschiedenis is. Het is een exemplaar der „*Quaestiones in quartum librum sententiarum, ubi sacramentorum materia tractatur*”, de Parijsche uitgave van 1530 der door Adriaan als hoogleeraar te Leuven gehouden voorlezingen over de heilige sacramenten, welke door één zijner leerlingen voor de eerste maal in 1516 te Leuven werden uitgegeven en zeven herdrukken beleefden 2). De latijnsche aantekening van Hardenberg op een schutblad van dit boek luidt volgens de Duitsche vertaling van Kochs: „A. Hardenberg, Doktor und Professor der heiligen Gottesgelehrtheit, bezeugt, dass dieser Papst Hadrian sein Verwandter war, wofür er in Löwen die sichersten Zeugnisse beigebracht hat. Der Papst wurde in Dathen, einem

Dorfe zwischen Hardenberg und Zwolle, als Sohn eines armen Mannes geboren, der später in Utrecht die Kunst des Herstellens und Drechsels von Stühlen, Pfeilen und Spindeln und ähnlichen Gegenstände erlernte und Bote und Diener der Drechslergenossenschaft der Stuhldrechslergilde wurde. Hadrian war in seiner Jugend arm, aber begabt. Noch als Knabe kam er nach Löwen, wo er im Stantonischen Hause erzogen wurde 3). Darnach gelangte er zur Papstwürde und nahm Wappen und Insignien unserer alten Familie wieder an: zwei Fussangeln und zwei gekrönte Löwen, deren sich auch meine Vorfahren bedient haben. Aber als wir auch verarmten und das Wappen unserer Väter nicht mehr führten, habe ich als erster bei meiner Doktorpromotion die mir verliehenen Insignien wieder angelegt. Es sind zwei ineinander verschlungene Schlangen in goldenem Felde, die um einen Apfel streiten. Unter diesen verstehe ich Christus und den Satan, die durch den Apfel in Streit geraten um die Herrschaft kämpfen.

Das schreibe ich zu Löwen, wo das alles bekannt ist, und es ist sicher wahr, 1539. Es kümmert mich nicht, dass der Papst mein Verwandter war, aber ich bewundere das Glück oder vielmehr die göttliche Fügung bei einem solchen Menschen, von dem man sagen kann: Dein Lob hat dich nicht betrogen, deine Tüchtigkeit bestand nicht im Reichtum!”

Onbekend was dit inschrift niet; onder verwijzing naar de daarop betrekking hebbende literatuur heeft Caspar Burman er reeds in 1727 in zijne uitvoerige levensbeschrijving van paus Adriaan melding van gemaakt 4). Burman gaf echter maar een uittreksel.

Volledig is het medegedeeld in een brief, die de Emdensche predikant Harckenroth den 26sten Mei 1721 aan zijn collega Hase te Bremen schreef en in druk bewaard bleef 5).

Nu blijkt uit den door Harckenroth weergegeven tekst, dat Adriaan de zoon was van een zekeren Floris, een man die verarmd was in Dalfsen en daarna als stoeldraaiër naar Utrecht ging, waar hij ook bode en dienaar van het stoeldraaiërs-gilde werd. Uit den Latijnschen tekst is niet te lezen, dat ook Adriaan te Dalfsen geboren werd. Bovendien blijkt uit dien tekst uitdrukkelijk, dat Adriaans familie-wapen geen voetangels of, zooals later aangenomen is, wolfsangels vertoonde, doch uit een schild met twee visch-haken en twee gekroonde leeuwen (duos piscales hamos et duos leones coronatos) bestond 6).

De meening, dat paus Adriaan te Utrecht geboren werd, zooals ook uit zijne eigen aanwijzingen valt op te maken, wordt dus niet door Hardenbergs mededeeling aangetast. E.

1) B. Spiegel, D. Albert Rizäus Hardenberg. Ein Theologenleben aus der Reformationszeit. Bremen, 1869. 8°.

2) L. Pastor, Geschichte der Päbste. Bd. IV, Abt. 2. Freiburg i. B., 1907. 8°. Blz. 28.

3) Over Adriaans studententijd zie: E. van Even, Adriaan Florisz. van Utrecht aan de hoogeschool van Leuven (1476—1515). In: Dietsche warande, N.r. VII-1894, blz. 383—400.

4) C. Burmannus, Hadrianus VI. Utrecht, 1727. 4°. Blz. 4.

5) Bibliotheca historico-philologico-theologica. Classis V. Bremen, 1721. 8°. Blz. 117—128.

6) Vgl.: L. E. Bosch, Iets over

paus Adriaan VI. Utrecht, 1835. 8°. Blz. 31; M. Nahuys, Médailles et jetons inédits relatifs à l'histoire des dix-sept anciennes provinces des Pays-Bas. In: Revue numismatique Belge XXVIII-1872, blz. 223—229 en plaat b, 12.

De Augustijnen in Utrecht. — Van het Monasticon Batavum, door wijlen dr. M. Schoengen samengesteld en door dr. P. C. Boeren voor de pers gereed gemaakt, is thans het tweede deel verschenen (*Verhandelingen der Nederlandsche akademie van wetenschappen, afd. letterkunde*, N.R. dl. XLV). Het is gewijd aan de kloosterinstellingen in Nederland van vóór het jaar 1813, die den regel van St. Augustinus volgden of waarin een regel werd nageleefd, gebaseerd op dien van St. Augustinus, en verder aan de huizen van de broeders en zusters van het Gemeene leven. Het eerste deel, dat de orde der Franciscanen behandelt, werd in den vorigen jaargang van dit Maandblad (blz. 83) aangekondigd.

Ook dit tweede deel geeft weer een korte geschiedenis der instellingen, plaatsgewijze gegroepeerd, waarbij de geschreven en gedrukte bronnen worden aangewezen, de literatuur wordt vermeld en de vindplaats van afbeeldingen genoemd.

Betreffende de provincie Utrecht bevat het gegevens over Amersfoort (12 instellingen), Bunnik (1), Harmelen (1), Heeswijk-Montfoort (1), Jutfaas (1), Maarsbergen (1), Rhenen (2), Rijsenburg? (1), Soest (5), Utrecht (23) en Wijk bij Duurstede (3). E.